

OSMANLI SOSYO-EKONOMİK TARİHİNİN KAYNAKLARINDAN VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİ*

Galip EKEN"

Tarihçiler açısından Osmanlı **tatili!** belki de en bol kaynağa sahip bir çalışma alanıdır. Bu duanın başlangıçla kaynak sıkıntısı çekmemek açısından bir avantaj olarak görülse bile bu kaynakların tasnif edilerek tarihçilerin hizmetine sunulmasından dolayı bazı sakıncalarının olabileceği de söylenebilir. Son yıllarda Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki tasnif çalışmaları ile yeni kaynak gruplarından haberdar olan tarihçiler bir yandan bu belgelerden faydalanırken bir yandan da çıkabilecek yeni kaynak gruplarını merak etmektedirler

Osmanlı tarihinin önemli bir kaynak grubunu vakfiyeler ve vakıflar ile ilgili kayıtlar oluşturmaktadır ki bunların önemli bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunmaktadır. Öle yandan yine vakıflarla ilgili pek çok belgenin özel şahısların elinde bulunduğunu biliyoruz. Bununla birlikte vakıflar ile ilgili asıl kayıtlar XV. ve XVI. Yüzyıllara kadar uzanan "evkaf" defterleridir. Bu defterlerden Osmanlı Devletine bağlı ülkelerden hemen hepsi için bulmak mümkün olacağı sanılmaktadır. Defterler. Osmanlı ülkesinde bulunan vakıfların mal varlıkları ile bunların gelirlerinin kullanımı konusunda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bu tür defterlerin bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü, bir kısmı da Tapu kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerinde bulunmaktadır.

Ancak daha sonraki dönemler için de şüphesiz bu tarz defterler tutulmuş olmalıydı. XV. ve XVI. Yüzyıllarda tutulan bu defterlerin XIX. Yüzyıl için muadili denebilecek yine eyalet yahut sancaklar bazında tutulan defterlerin var olduğu son zamanlarda yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. 1835 (H. 1251) yıllarında tutulmaya başlanan ve Tanzimat'ın hemen öncesine denk gelen bu "Vakıf Muhasebe Defterleri " dikkatli bir nazar ile incelenirse hakikaten vakıf tarihimiz, kültür , medeniyet ve iktisat tarihimiz açısmdan son derece önemli bilgileri içerdiği anlaşılacaktır.

* Bu inceleme 25-27 Eylül 1998 tarihinde İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen X. Millî Türkoloji Kongresine tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sivas.

XVI. yüzyıla ait evkaf defterleri üzerine başta Ömer Lütfi Barkan olmak üzere son zamanlarda tahrir defteri ağırlıklı şehir tarihi incelemesi yapan araştırmacılar çalışmışlardır¹. Ancak burada üzerinde duracağımız Tanzimat dönemine ait olduğunu ifade ettiğimiz vakıf muhasebe defterleri üzerine hemen hemen hiç çalışma yapılmamıştır.

DEFTERLERİN TESPİTİ :

Bu defterlerin öncelikle tespitinin yapılması gerekmektedir. Şu ana kadar sadece Eyalet-i Rum'a bağlı Sivas, Tokat ve Amasya sancaklarının Vakıf muhasebe defterleri tespit edilebilmiştir.² "Hiç şüphesiz aynı tarifi ve mâniyeuc 'ülger "Anaböm'Osmanlı şehirleri için de bu defterlerden tutulmuş olmalıdır. Sivas, Tokat ve Amasya'ya ya ait olan Vakıf Muhasebe Defterleri Milli Kütüphane'deki "Şer'iyye Sicilleri " katalogları içinde bulunmaktadır⁴. Çoğunun Şer'iyye Sicilleri içinde bulunabileceği sanılan bu defterlerin diğer şehirlere ait olanları. Sicillerin dikkatli bir nazarla incelenmesi ve öte yandan vilayetlerimizdeki vakıf müdürlüklerinin arşivleri bu gaye ile taranması sonucu ortaya çıkartılabileceği kuvvetle muhtemeldir.

DEFTERİN TANITIMI:

DŞ Görünüş

Yukarıda da belirtildiği gibi dış görünüş itibariyle Şer'iyye Sicili defterleri tarzında tutulmuştur. Yazı stili de sicil yazılarının aynıdır. Buradan hareketle muhtemelen bu defterler de mahkeme katipleri tarafından tutulmuştur.

Bu defterlerin tutuluş şekli bakımından bazı farklılıklarının olduğu gözlenmektedir. Mesela Tokat'a ait defterdeki her bir kayıtnın yan tarafına hangi vakfa ait olduğuna dair der kenarların düşüldüğü görülürken Amasya'ya ait defterde bu durum söz konusu değildir. Örnek teşkil etmesi açısından Tokat defterinin ilk belgesinin der

¹ Bu konuda bkz. Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıftan Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970; Fatma Üstek, *H. 984 (h4. 1576) Tarihli Defter-i Evkafı Ruma Göre Tokat Merkez Kazası Vakıf Kayıtları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); şehir tarihi çalışmalarında bu kaynakların kullanımına örnek olarak bkz. Ferudun M. Emecen, *XVI Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 86-109.

² Bu noktada Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700-1850)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1991; adlı doktora çalışmasında bu defterde önemli oranda faydalandığı görülmektedir.

³ Bu defterlerden Sivas'a ait olanı üzerinde Ömer Demirel, Amasya'ya Adnan Gürbüz, Tokat'a ise Galip Eken çalışmaktadır.

⁴ Tokat'a ait Vakıf Muhasebe Defteri Milli kütüphane Şer'iyye Sicilleri Katoloğu 53 numaralıdır; Amasya'ya ait olanı ise 73 numaralıdır.; Sivas'a ait olanı ise Sivas Kongre Müzesi'sinde iken Şer'iyye Sicilleri içerisinde numaralı defterler serisi içerisinde idi, ancak şu anda Millî Kütüphane'de ve Sivas Şer'iyye Sicilleri içerisinde olduğu anlaşılan defterin şu an için numarasını bilemiyoruz.

kenarı olarak "Eskici Kuritoğlu menziline câri olan ma'i lezzin mütevellisi ve evkaf tarafından verilen lemessük kaydı" m görmektediriz.

Tokat defterinin ilk kayıtlarının allında "es-Seyyid Hüseyin el-Mevlevî" , es-Seyyid Ebubckir Nâzır-ı Mu'accelâl ..." gibi kayıtlardan defterin tutulduğu sırada iş başında bulunan kadı ve mu'accelâl nazırının ismi verilirken, Amasya defterinde benzeri kayıtlara rastlanmamaktadır.

Yine Tokat defterindeki her kaydın altında verilen tarihler Meri tarihe göre verilmiş iken, Amasya defterinde her bir kayıt için her hangi bir tarılı düşünmediği, sadece vakfın gelir ve giderlerine esas teşkil eden yıllar Rumî tarihe göre belirtildiği gözlenmektedir.

Muhteviyatı

Osmanlı devletinde vakıfların idaresi genel itibarıyla II. Mahmud döneminde 1826 yılında kurulan "Nezaret-i Evkâf-ı Hümayûn"a devredilmişti. Haremeyn vakıfları ise Evkaf Nezaretinin kurulduğu sırada eskiden olduğu gibi yine Darüssaâde ağalarının elinde bulunuyordu. 1836 yılında Haremeyn vakıflarının idaresi ile meşgul olmak üzere önce Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Nezâreti kurulduysa da daha sonra bu nezaretin, Evkaf Nezâretinin bir şubesi haline geldiği görülür⁵. Ve bu arada taşrada vakıf idaresinde sorumlu olmak üzere Muaccelat Nazırları yahut Muaccelat Müdürlüklerinin kurulduğu anlaşılmaktadır.⁶

Elimizdeki defterler 1835 yılından itibaren tutulmuş olup, her belgenin hemen hemen aynı ya da yakın başlıklarla başladığı görülmektedir. Örneğin "Nezâret-i evkâf-ı hümayûn-ı mülükâne mülhak evkâfdan olup ..." tarzında ya da vakıf eğer Haremeyn vakfi ise bu kez "Haremeyn-i muhteremeyn hazine-i celilesine tâbi evkâfdan..." şeklinde kayıtların tutulduğu müşahede edilmektedir.

Vakfın evkaf nezâretine yahut haremeyn evkafına ait olduğu belirtildikten hemen sonra vakfın bulunduğu mahal tanımlanmaktadır; Mesela "...medine-i Tokat'ta vâki' Marul suyu vakfında..." (Tokat Defteri s.1); bir başka örnek: "...medine-i Amasya'da vaki Mevlevihane ..." (Amasya Defteri s. 2) gibi.

Vakıfların idaresi ve bu arada gelir ve giderlerinin hesabı başta vakfın mütevellileri olmak üzere taşrada bulunan "Mu'acceât Nazırları" veya "Mu'accelât Müdirleri"nce birlikte yürülüklerine şahit oluyoruz. Bu durum ise defterlerdeki kayıtlarda "Haremeyn-i şerifeyn nezâretinde olan evkâfdan medine-i Tokat'da vâki' Çakır Salar vakfının 254 senesine mahsüben vücûda gelen oşr-i mahsulatı marifet-i şer' ve mu'accelât nazırî atufetlü el-Hac Sururî Efendi ma'rifetiyle bi't-tahkik ..." (Tokat s.7) şeklinde görülmekle. Bazı kayıtlarda da varidat muhasebe ve masarifatın tahkik

⁵ Bu konuda bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1986, C. 13, s. 103; ayrıca bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995, s. 77-80; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda Ve Osmanlı Tabikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 282- 284; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul, 1993, s. 146-160.

⁶ Bkz. Nazif Öztürk, *a.g.e.* s. 81; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.* K.284.

edilip masrafların ödemesi yapıldıktan sonra baki hasılatın "mütevelli, zaviyedar ve mürtezika "gibi görevliler arasında pay edilmesi belirtilmektedir (Tokat Defteri s. 158: Amasya defteri s.2).

Vakfın yekun gelirleri ortaya çıkartıldıktan sonra öncelikle Evkâf-ı Hümâyûn için öşür Laliakkuk ettirilip bunun, topları varıdattan düşüldüğü görülmektedir. Bunun hemen akabinde masraf kalemleri olarak görülen giderlere gelince genel itibariyle "şilindik", duhan ve kahve masrafı ile nakliye masrafının giderleri olduğu anlaşılmaktadır.

Tokat defterinde yukarıda zikredilen kayıtların hemen altında vakfın gelir ve giderlerinin 1252-1253 gibi bir ya da iki yıllık bir sürecin belirtilip altına Meri tarih Arapça olarak gün ay ve yıl itibariyle düşürülürken. Amasya defterinde sadece ilgili vakıfla alakalı tutulan muhasebenin bir yıllık yahut iki yıllık süreci belirtilmektedir. Mesela Amasya'daki Ahi İmadüddin ve Ahi Mulyiddin vakıfları ile ilgili kaydın içinde "...51 ve 52 senelerine mahsuben ...' kaydının dışında başkaca bir tarih düşülmemiştir. Yine Amasya Mevlevihanesİne ait muhasebe kaydında buraya ait vakfın "mütevelli olan Şeyh Mehmed Efendi ile 254 senesi martı ihtidasından şubatı gayetine değin muhasebe defteridir ki ber vech-i ati zikr ve beyan olunur" İbaresini bulunmaktadır (Amasya s.2).

Bundan sonra gelir yerleri ile birlikte vakfa bağlı gelir kaynakları kaydedilmektedir. Vakıfların en önemli gelir kaynaklarının başında da hiç şüphesiz vakıf köyleri ve buralardan elde edilen hububat gözükmektedir. Ayrıca köylerin bağlı olduğu nahiyeye kaza gibi idarî birimlerde belirtilmektedir. Amasya'da bulunan bir vakfın gelir kaynakları içinde Sivas'ın bir köyünün gelirleri de bulunabilmektedir. Ya da Tokat merkezdeki bir vakfın iradı arasında Artukabad yahut Turhal gibi Tokat sancağının kazalarına bağlı köylerinin bulunduğu görülmektedir.

Köy gelirlerine bakıldığında bunların daha ziyade hinta(buğday), Şa'ir(arpa) olduğu görülür. Bununla birlikte gelirler arasında burçak, mercimek , fiğ, yulaf, soğan gibi değişik ürünler de bulunmaktadır.

Tokat defterinde köylerin isimlerin hemen yanı başında bağlı olduğu idarî birim ile birlikte toprağın tam, yanın, yahut rab' malikâne dununu da net olarak belirtildikten sonra kaç keyl hububat ve bunlardan kaç kuruşluk gelir elde edildiği kayıtl edilmiştir. Ayrıca bu hububatın ölçü birimi olarak keyl yahut kilenin hemen altında "'müd" ün de bir ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir. Gelirlerin kaydedilmesinin akabinde "cem'an yekûn" dönemin para birimi olan kuruş ile verilmektedir. Yalnız burada üzerinde durulması gereken başka bir nokta vakfa bağlı köylerin gelirleri Tokat defterinde olduğu gibi verilirken, Amasya defterinde bu gelirlerin öşrü verilmektedir. "'aşar karye-i Kerbansaray tamam malikâne der nahiyeye-i Güldiken vakf-ı mezbur hasıl hinta keyl..." gibi.

Pek tabii olarak vakıf malları sadece tarlalardan ibaret olmayıp han hamam, dükkan, para gibi diğer kıymet ifade eden menkul ve gayr-ı menkuller de bulunmaktaydı. Bunlardan gayr-ı menkullerin kiraya verilerek yıllık icarlarından faydalandığı gibi paralar da gelir getirmek amacıyla borca verilmekteydi. Bu babdan da oldukça kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Mesela Tokat'ta el-Hac Mehmed bin

Hamza vakurun, gelir kalemleri içinde Cami-i Kebir "nezdinde" ki Han'ın bulunduğu ve 1252 ve 1253 yılları için 150'şer kuruştan 300 kuruş, yine aynı vakfın "akarı" içinde Cedit mahallesinde bulunan "menzil"den mezkur yıllar için 15'şer kuruşları 30 kuruş icar geliri elde edildiği anlaşılmaktadır.(Tokat Defteri sayfa 153)

Gelirler net olarak ortaya konduktan sonra "Minle'l-ılracât" adı altında masârifât kısmına geçilmekte burada ise harcamalar yine açık bir şekilde ortaya konmaktadır. İncelediğimiz her iki defterde de yekûnattan muntazaman "tertib-i maaş ve harc-ı muhasebe masrafı" düşül inektedir.

Vakfın arda kalan gelirleri ihtiyaç halinde vakfedilen camii, raesdd. medrese gibi hizmet binalarının bakım ve onarımına sarf edilmektedir. Yine bu gelirler vasıtasıyla vakfın camii mescid, zaviye gibi hizmet binalarında vazife yapan imam. müezzin, ferraş, çerağdar, hafız, cüzhanı, hattat, çehekân, tabbah gibi görevlilerin ücretleri ödendikten sonra baki hasılat mütevellî ve evlad-ı vâkıfa tahsis edildiği gözlenmektedir⁷.

Sonuç olarak Tanzimat dönemine ait olan bu defterler eğer Osmanlı geneli için yapılmışsa bir defa XIX. Asırda var olan vakıfların eski tabirle "bilemamiha" ortaya konmasına vesile olacaktır. Dolayısıyla ilk olarak, XV. Yüzyıldan ve hatta Selçukludan itibaren ihdas edilen vakıfların devamlılıkları konusunda esaslı bir bilgiye sahip olurken diğer yandan da varırlarına şalût olunan vakıfların gelir ve gider dağılımları da çok net olarak görülecektir. Bu da vakıf tarihimiz açısından olduğu kadar iktisat tarihimiz açısından da ayrı bir önemi haiz olsa gerektir.

Gelirlerdeki artma, eksilme yahut vakfın kendine yetmeyecek hale gelmesini ortaya koymasının Ötesinde, ölçü ve para birimimizdeki değişim İle, para gelirlerinin harcama istikametlerinin oram da açıkça ortaya konacaktır.

⁷ Bu tür kayıtlara deUerin pek çok sayfasında rastlanacağından defter numaraları verilme gereği duyulmamıştır.

EKLER

Amasya Defterinden **Bir** Örnek: Sayfa 179.

Nezâret-i evkâf-ı hümâyûna mülhak evkâfdan medine-i Amasya'da ka'ını Ali Çelebi ibn-i merhum Mücyyed Çelebi Vakf-i Şerifinin bâ-berâtı-ı "âli mütevellisi olan Seyyid Muhyiddin Halife ile ikiyüz elli dört senesi martı ibtidâsmdan şubatı gayetine değin varidat ve mesârifât vaki' muhasebesi defteridir ki ber-vech-i atı beyan

Mahsul-i îrad-ı vakf-ı şerif m. (mezkur)

Berâ-yı mahsul "aşâr-ı vakfın, (mezkur) tamam malikâne der- karye-i Seviye(?) ve Bayracık Alani(?) der- naliye-i Argun der- liva-i mezbur

Hinta kile fi 55

Şa'ir ve saire kile fi 25

müd 17,5

müd 17,5

962,5 kuruş

437,5 kuruş

(Cem'anı Yekûn) 1400 kuruş

Minhe'l-İhracât

berâ-yı mesârif-i şihne ve ber-nıu'tad-ı ücret-i nakliye ve maaş 395 kuruş

nıaaş-ı muharrer bâ-a'şâr-ı hums-ı mahsul ba'de'l-mesaiifü'l-mu'tâde 200 kuruş

harc-ı imhasebe-i aklâm

25 kuruş aklâm-ı hazine

25 kuruş müdir-i mu'accelât

50 kumış

645 kumış

Mizan

1400 kuruş irâd

645 kuruş mesârifât

755 kumış

Fazla-i vakf-ı mezbur bi-cihet-i şart-ı vâkıf ve ber-müceb-i vakfiye-i şerife me'mul-behâ c'ıld-ı vâkıfdan batn-ı e'^le meşruta bulummuş olduğundan ekber evlâd-ı vâkıfdan mumâ-ileyh Muhyiddin Halife'ye teslim kılınmış olduğu şerh virildi

Tokat Defterinden Bir Örnek: Sayfa 151.

(Der-kenâr) Ahi Muhiddin vakfı defteri

Nezârel-i cvkâf-ı Humâyûn-ı mülüklâneye mülhak evkâfdan medine-i Tokad'da vakiî Ahî Muhyiddin evkafının elli iki senesinde zira'at ve işbu elli üç senesinde vücûda gelen öşr-i mahsulât ma'rifet-i şer' ve Muaccelât Nâzın 'atufetlû Ebubekir Ağa ma'rifeü ve müteveli-yi vakf ma'rifeliyle bil-tahkik zahire ilrâc olunarak terkim olunan varidat ve mesârifâtı defteridir ki ber-vech-i atî zikr olunur hurrine fi yevmü'l-hâmis işrîn şehri-i zilkâde-i şerife sene selâse ve hamsın ve mieteyn ve elf

Karye-i Sahır tâbi'î kazâ-i Artukâbâd te'mâm mâlikâne-İ vakf-ı mezbûr

Hinta rub/156 Kuruş 1672,5

Şa'ir rub/148 Kuruş 462,5

Karye-i Berkincek tâbi'î kazâ-ı mezbûr te'mâm mâlikâne-i vakf-ı mezbûr

Hinta nıb/471 Kuruş 3238

Şa'ir rub/153 Kuruş 478,5

Karye-i Seyideli tâbi'î nâhiye-i Komanal an muzâfât-ı Tokad te'mâm mâlikâne-i vakf-ı mezbûr

Hinta rub/74 Kuruş 508,5

Şa'ir rub/64,5 Kuruş 225

Mezra'î Kasel (?) tâbi'î nahiye-i mezkûr mâlikâne-i vakf-ı mezbûr

Hinta nıb/30 Kuruş 206

Şa'ir rub/25 Kuruş 78,5

Yekûn

6269,5

- 627 Öşr-i mahsul an cauib-İ evkâf-ı Hümâyûn

5642,5

- 880 Karyelerin ta'şirine me'nur şihnelerine ve mesânflerine virilen

4782,5

- 673 Zehâyir-i mezkûrun Tokad'a nakliye mesârifî

4089,5

- 500 Ber-ımutad-ı Kadîm hakim Efendilere virile gelen bera-yı muhasebe

3589,5

- 579,5 Hisse-i tevliyet an-hasılal-ı mezra-i öşr ve öşr-i mahsulât

3010

- 1505 Hisse-i evlâdiyât mîsf-ı mahsûl ber-mûceb-ı şart-ı vâkıf

1505

Vâkıf-ı nuunâileyhin sene-i merkûmeye mahsuben altı bin ikiyüz alınış dokuz buçuk kuruş varidatından ber-vech-i muharrer masânfâtı hisse-i evlâdiyât ve tevliyeti fiir u nihâde bâkî bin beşyüz beş kuruş dalü fi ber-mûceb amel-i kadîm dokuz cihet itibâr olunarak ba-beravât beş nefer ehil-i nürtezika meyanelerinde taksîm olunmuşdur.